

(1878–1965), Dietrich Bonhoeffer (1906–1945), Terence E. Fretheim, Abraham Heschel (1907–1972), Emmanuel Levinas (1906–1995), Origenes (ca 185–ca 254), Jayne Svenungsson och Simone Weil (1909–1943). Boken är tydligt präglad av en kristen grundsyn, där Jeremia förebådar Jesus och där texter och teman får en konkret tillämpning i kyrklig spiritualitet. Samtidigt präglas boken av en ekumenisk och religionsteologisk öppenhet som spränger trånga konfessionella gränser. Judiska tolkningsperspektiv tillåts komplettera och korrigera kyrkofäders och moderna kristna teologers läsningar. I kapitel 15 och 16 gör Halldorf upp med kristen triumfatorisk förbundsteologi (så kallad ersättningsteologi). Han problematiserar den skarpa åtskillnad som ofta gjorts mellan lag (Torah) och nåd (evangelium) och påpekar att detta lett till ”en karikering av judisk fromhet” (s. 458–459). Läsaren påminns om att själva idén om ett ”nytt” förbund ursprungligen är gammaltestamentlig. Kontinuiteten mellan judiskt och kristet lyfts fram i retoriskt pregnanta formuleringar:

Det nya förbundet innebär att något fullständigt nytt har skett – och samtidigt är inget förändrat. I Jeremias profetia beskrivs det nya i termer av att lydnaden mot Gud i framtiden inte ska handla om en yttre regel utan om en inre norm [...] Men det var avsikten redan med det första förbundet. (s. 489)

Trots innehållsrikedomen kan man alltid önska sig mer. Det finns några utmärkta appendix, men det hade också varit till stor hjälp med register. Jag noterar dessutom att en intrikat texthistorisk problematik bara nämns i förbigående, trots viss relevans för kristen bibelteologi. Septuaginta, den grekiska översättningen som används i Nya testamentet, representerar intressant nog en version av Jeremiaboken som skiljer sig avsevärt i både omfattning och ordningsföljd från den standardtext som översatts i Bibel 2000.

Peter Halldorfs bok om Jeremia är, sammanfattningsvis, resultatet av en imponerande arbetsinsats. Den är välskriven, informativ och engagerande. För mig blev den framför allt en påminnelse om profetböckernas potentiella relevans för aktuell samhällsdebatt.

Göran Eidevall
Professor, Uppsala

Simo Heininen. *Mikael Agricola: Hans liv och verk*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag. 2017. 395 s.

Simo Heininen, emeritusprofessor i allmän kyrkohistoria vid Helsingfors universitet, har skrivit många böcker om den finske reformatorn och bibelöversättaren Mikael Agricola (ca 1507–1557). Vem skulle vara bättre lämpad än han att skriva ett sammanfattande arbete om Agricolas liv och betydelse för reformationen i Finland och det finska skriftspråket? Boken summerar Heininens livsverk under fyra årtionden av Agricola-forskning och uppdaterar den tämligen begränsade litteratur som finns på svenska om Agricola. Ett av få exempel är den korta Agricola-artikeln i *Svenskt biografiskt lexikon*, skriven av Knut B. Westman (1881–1967) med bidrag av Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), som utgavs för exakt hundra år sedan (1918).

Mikael Agricola: Hans liv och verk, översatt från den ursprungliga finskan av Nike Parland, är en reviderad och förkortad version av Heininens finska biografi som gavs ut 2007, i samband med 500-årsjubileet av Agricolas födelse. Boken har dock ajourförts med viss nyare forskning, bland annat Heininens egen monografi från 2008 om Agricolas randanteckningar till Gamla testamentet, Juhani Holmas doktorsavhandling *Sangen ialo Rucous* ("En tämligen ädel bön"; 2008) om Schwenckfeldarnas bönebok *Bekantnus der sünden* som källa för böner i Agricolas bönebok *Rucouskiria* från 1544 samt Otfried Czaiikas bok om Sveno Jacobi och hans bibliotek (2013).

Bokens struktur är klar och enkel. Den har en kort inledning (s. 7–9) – eller egentligen snarare ett företal – medan första kapitlets ”Erasmus och Luthers tidevarv” (s. 13–25) fungerar som ett slags inledning till perioden. För övrigt har boken en tudelad struktur som titeln indikerar: Agricolas liv behandlas först (s. 11–159) och hans verk sedan (s. 161–361). I slutet finner läsaren Mikael Agricolas liv i ett nötskal under rubriken ”Mikael Agricolas itinerarium” (s. 362–364) samt ett personregister.

Bokens inledning innehåller ingen egentlig frågeställning och varken källorna eller metoden presenteras för läsaren. Heininen konstaterar helt kort: ”Här har jag valt att berätta om Agricolas liv och hans verk, samt presentera de första böckerna som någonsin tryckts på finska” (s. 8). Han lämnar dock det finska språket som Agricola skrev utanför och konstaterar att ”det är en uppgift för filologer och lingvister”. Boken är lättläst och ger intrycket av en fackbok, men trots detta skulle jag snarare anse den vara en (forsknings)monografi av uppsummerande sort. Den baserar sig starkt på primärkällor samt litteratur och boken har 884 fotnoter. Nike Parlands nyanserade och kompetenta översättning av boken gör rättvisa åt Heininens rika språk och kompletterar läsoplevelsen. Det enda skönhetsfelet jag lade märke till var översättningen av det juridiska begreppet *perintöosa* (arvslott) till *laglott* (*lakiosa*).

I boken tar Simo Heininen itu med vissa gamla tvistiga frågor angående Agricolas tidiga liv, men utan att låta dem få en för dominerande roll. Mikael Agricolas födelseår är till exempel oklart. Han anses traditionellt vara född någon gång under tiden 1507–1510. Heininen diskuterar frågan och menar att ”trots att fixpunkterna är osäkra ter sig 1507 med beaktande av dem nog mer sannolikt” (s. 27–28). Som fader till det finska skriftspråket har Mikael Agricola länge i nationalromantisk anda betraktats som en äkta finsk hjälte. Agricola föddes dock i en svenskspråkig trakt i Torsby i Pernå, och hans modersmål har varit en mycket

omtvistad fråga – särskilt under början av 1900-talet, men även senare – mellan kyrkohistoriker och språkvetare. Heininen besvarar inte frågan direkt och tycks vilja ta avstånd från debatterna. Ändå verkar han antyda att Agricolas hem var svenskspråkigt men att gossen måste ha lärt sig finska som barn för att behärska språket så mästerligt. Heininen konstaterar emellertid försiktigt att ”i ljuset av den språkbegävnin som Agricola senare gav prov på är hans modersmål ändå av underordnad betydelse: han behärskade finska fullständigt, oberoende av om han hade lärt sig det redan i sitt barndomshem eller först längre fram i livet” (s. 31–32).

Som detta visar är Heininen i allmänhet sund och försiktig i sina källbaserade slutsatser. Bara på några detaljpunkter undrar jag om inte hans tolkning avlägsnar sig en aning för långt från källorna. När han diskuterar huruvida Mikael Agricola översatte *Visby sjörätt* till svenska nämner Heininen att han hade studerat juridik och språk (s. 352). Eftersom detta avser Agricolas möjliga universitetsstudier i juridik, försökte jag hitta i skildringen av Agricolas studieår i Wittenberg (s. 67–99) några källhänvisningar att han faktiskt skulle ha studerat juridik där, men sådana tycks inte finnas. Om Agricola lyssnade till Konrad Lagus (ca 1500–1546) föreläsningar, som Heininen antar (s. 82), kan dessa lika väl ha behandlat teologi som juridik, och i sina brev till Gustav Vasa (1496–1560) skrev Agricola att han studerat teologi och humaniora. Frågan verkar förbli öppen.

På ett annat ställe i boken diskuteras prästäktenskap (s. 51–52) och Peder Särkilax (d. 1529) tidiga äktenskap presenteras. Enligt Heininen var Särkilax ”den förste prästen i det svenska riket som, till Åbobornas oförställda häpnad, ingått äktenskap och tagit sin unga tyska brud med sig hem” (s. 51). Vi vet inte i vilken egenskap Margareta Corneliidotter – namnet tyder på att hon kan ha varit av tysk eller flamländsk börd – följde med Särkilax till Finland (om hon

ens gjorde det). Vi vet inte vilka löften som byttes mellan paret eller när – kronologin är oklar på grund av fåtaliga källor. Vad vi vet är att Peder Särkilax gjorde testamente till förmån för sin ”forsije Margrete Cornelij dotter” på sitt lösöre i maj 1524. För mannen som bevittnade detta på Tövsala prästgård var Margareta prästens hushållerska, inte en ”ung tysk brud”. Om förhållandet hade presenterats öppet som ett äktenskap skulle Särkilax troligen ha blivit exkommunicerad och Åbo-biskoparna hade varit tvungna att ställa honom inför rätta. Ändå kom det fram vittnesmål att Peder och Margareta ansågs (och var) lagligen trolovade. De tidiga präst-äktenskapen i Åbo verkar ha varit diskreta affärer som möjligtvis firades i en liten cirkel snarare än provokativa publika performancer som Olavus Petris bröllop i Stockholm.

Trots att Heininen i dessa få detaljer i mitt tycke kunde ha dragit en aning mindre långtgående slutsatser på basis av källorna, är boken i sin helhet mycket balanserad och dess argumentation trovärdig. Analyserna av Agricolas texter och källorna han brukade – som till exempel Schwenckfeldarnas bönebok – demonstrierar hur Agricolas reformation var humanistisk och en aning eklektisk. Dock stod han fast bakom Luthers tankar och den lutherska reformationens centrala dogm att inte gärningar utan Guds nåd öppnar portarna till paradiset. Heininen diskuterar grundligt Agricola som översättare och vi lär oss hur den ”ovanligt språkligt begåvade” Agricola jobbade samt att hans översättningar vittnar om att han demonstrerade ”själständighet och omdömesförmåga”. Även hans bibliotek analyseras.

Bokens layout är luftig och elegant. Boken är illustrerad med ett femtiotal färgbilder – bildkällorna är listade i boken (s. 394–395), men inte i detalj (till exempel anges bara Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Nationalbiblioteket). Detta betyder att man inte vet i vilken arkivserie man hittar dokumentet eller från vilket manuskript bilden är tagen, vilket är beklagligt. Detsamma

gäller Heininens finska Agricola-biografi från 2007.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att den ledande Agricola-experten Heininens fina och mångsidiga biografi är ett mycket välkommet tillägg till den knappa Agricola-litteratur som finns tillgänglig på andra språk än finska. Boken kan varmt rekommenderas för alla som intresserar sig för svensk reformations-, idé- och kyrkohistoria.

Mia Korpiola
Professor, Åbo

Anssi Ollilainen. *Bo Giertz om prästämbetet: Uppdragets teologi*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2018. 437 s.

Prästen och biskopen Bo Giertz (1905–1998) var en av de mest inflytelserika teologerna i Sverige under 1900-talet. För den stora allmänheten har han antagligen blivit mest känd för sitt motstånd mot kvinnliga präster. Även om Giertz författade många böcker är han särskilt känd för sin bok *Stengrunden*, som utkommit i ett stort antal upplagor. Som son till en läkare och ateist började han själv studera till läkare i Uppsala men blev övertygad om att ateismen inte höll och kom i stället att läsa till präst. Sin teologi formulerade han i ett stort antal skrifter vilka även speglar diskussionerna i samtiden. Författarskapet gjorde honom känd i Sverige och bidrog till att Giertz, direkt från en komminister-tjänst, valdes till biskop 1949, vilket han verkade som fram till 1970.

Anssi Ollilainen har i en omfattande och innehållsrik avhandling undersökt Giertz teologi genom att granska hans antropologi, bibelsyn, ecklesiologi och syn på prästämbetet i en utvecklingsmässig analys och satt denna i relation till luthersk och ekumenisk ämbetssteologi. Särskilt läggs tonvikten vid Giertz teologi om prästämbetet. Boken är indelad i sex kapitel, varav kapitlet som behandlar prästämbetet är det mest omfattande. Material som används i avhandlingen är bland annat Giertz herdabrev,